

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930.1 (477–25)

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР І НАУКОВІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ “КИЇВСЬКОЇ ДОКУМЕНТАЛІСТСЬКОЇ ШКОЛИ” В СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Наталія БОСЕНКО (Кіровоград)

Досліджується вплив ідейно-політичного фактора на формування “Київської історичної школи” в східнослов’янській історіографії XIX століття.

Ключові слова: історіографія, історія України, наукова школа.

Исследуется влияние идейно-политического фактора на формирование “Киевской исторической школы” в восточнославянской историографии XIX столетия.

Ключевые слова: историография, история Украины, историческая школа.

The influence of ideological and political factors on the process of forming of “Kyiv historical school” in East Slavonic historiography of XIX-th century are researched.

Keywords: historiography, History of Ukraine, scientific school.

“Київська історична школа” є досить складним, багатограним історіографічним феноменом, який демонструє специфіку розвитку історичної науки на українських теренах у період епохи Національного Відродження. Це пояснюється тим, що історична наука як складова частка розвитку духовного життя українського народу в умовах політичної несвободи, дисконтинуїтету державної традиції, культурної тягlosti, етнічної та територіальної розпорошеності українського етносу була занадто сполітизована та зідеологізована. Відповідно не лише історичні теорії й концепції, що вийшли з-під пера дослідників національної історії, мали громадсько-політичний контекст, а й форми співпраці, організації, видавництва, які з ними були пов’язані [1, с. 240]. Політична платформа історичного легітимізму й автономізму, котрі власне й визначила характер еволюції історичної думки в Україні, не могла бути опрацьована навіть геніальними вченими (як показав досвід М. Костомарова), вона вимагала колективістських зусиль. Створення національного історичного гранднарративу, яким опікувалися в XIX столітті практично всі європейські народи, з огляду на маргінальність характеру української історіографії (як ознаки свідомості бездержавних народів) мало здійснюватися лише на засадах історіографічного континуїтету. Науково-дослідна практика підштовхувала українських культурницьких діячів до створення

історичних товариств, університетських центрів, теоретичних напрямів, наукових шкіл. На думку І. Колесник, “На відміну від інших національних історіографій, українська історіографія мала свої специфічні форми організаційного буття та самовизначення. Спорідненість із процесами національного відродження зумовила схожі форми існування української історіографії у вигляді літературно-наукових гуртків, студентських громад, професорських корпорацій, наукових шкіл” [2, с. 248]. Таким чином, є досить очевидним, що поява київської історичної школи насамперед обумовлена надзвичайною ідеологізацією праці історика, заангажованості історичної науки суспільно-політичною думкою, підневільним становищем дослідника в інонаціональній державі.

Таким чином, говорячи про підстави зародження київської історичної школи в східнослов'янській історіографії, не варто забувати те політичне тло, на фоні якого здійснювався процес її організації. Якщо відкинути провіденціалістичну сентенцію академіка О. Прицака “про руку Провидіння”, усе-таки видається надзвичайно унікальним збіг політичних обставин, які посприяли зародженню інституції [3, с. 78]. Вхідження українських західних земель, що раніше належали Польщі, до складу російської імперії вимагало історико-політичного обґрунтування. Збройне повстання 1831 року усунуло російських конкурентів на Правобережній Україні – поляків, але потрібно було завершити справу й національно-ідеологічно. За розгромом фізичним польської інсургенції пішов розгром культурний, що виявило себе в ліквідації Віленського універсалу й Кременецького ліцею, де формувалися кадри національної інтелігенції і відкриття Київського університету. Устами миколаївського міністра народної освіти графа С. Уварова було проголошено, що його поява обумовлена потребою імперії “створити розумову фортецю поблизу фортеці військової” та “придушити дух окремішності польської національності” [4, с. 67].

Отже, замість фізичних репресій пропонувалася неприхована русифікаторська програма. На службу офіційній політиці мобілізувалася наука, зокрема історіографія, що мала завданням історично виправдати перетворення Польщі в провінцію Росії та витіснити з українських земель польську шляхетську інтелігенцію, що конкурувала з російським дворянством [5, с. 69, 71]. Платформа цієї “наукової праці” була збудована на давній дипломатичній зброї московської політики, твердженні, що захоплені землі є та сама Русь, що й московська держава. Тому з позицій “правдивої” історії повернути цю Русь під скіпетр династії Романових є цілком справедливою справою.

Таке політичне спрямування “науки” історії Росії довелося формулювати не рядовому професору “нової інтелектуальної фортеці” – Київського університету, а офіційному “історіографу” Г. Устрялову. Саме Устрялов був першим, хто 1838 року обґрунтував політичну потребу вивчати історію “Западної Русі”. У програмній статті, якій він дав промовисту назву “Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское”, констатується, що “мысль о единстве Руси никогда не исчезала” [6, с. 14]. Звідси виникало завдання для російської історіографії “Видеть, какая сделалась Русь под Ярмом польским, как боролась она со своими гонителями, как изнемогала, падала, изобразить все бедствия наших единоплеменников ... показать злосчастную долю единовенной, единоплеменной нам Руси Западной. Этого требует полнота исторической науки,

иначе воззрение наше на судьбу русского народа будет одностороннее, следовательно, неправильное” [6, с. 38]. У наведеній устряловській цитаті подається співвідношення “західно-руської” й “загальноруської” історії. Першу потрібно досліджувати тільки для того, щоб показати, як “южнорусский” народ намагався повернутися до лона “общей матери”. З моменту з’єднання обох половин руського народу західноруська історія “сморкає” і починається єдина російська історія. Ці тези було покладено в основу всієї пізнішої роботи російської історіографії в галузі так званої “Історії Західної Русі” та “Історії Західно-Руського права” [7, с. 105, 144].

Хоч цю програму історичного виправдання колонізаційної політики російського уряду виголошено в столиці імперії, практична реалізація мала здійснюватися на теренах України. За ідеологічний осередок повинна була стати корпорація київських істориків, для діяльності яких були створені всі превентивні умови й навіть формування кафедр “отечественной” історії, наукових товариств, відкриття архівів, історичних часописів. Таким чином, виходячи із своїх політичних інтересів, російський уряд створив першу й, можливо, найбільш принципову основу для зародження “Київської історичної школи”, відкривши шлях не лише до розробки історії українського народу, але й легалізувавши сам науковий процес [8, с. 187–189].

Другим важливим фактором зародження київської історичної школи став інтенсивний розвиток історичної науки. Розширюється тематика з вітчизняної історії, публікуються й використовуються в наукових працях документальні матеріали, виникають наукові товариства, які перетворюються на координуючі центри розвитку науки, поступово формуються перші неформальні академічні об’єднання, що ідентифікуються як історико-наукові школи. Поява подібного роду інституцій у східнослов’янській історіографії, безперечно, пов’язана із стажуванням більшості відомих російських учених у німецьких університетах [9, с. 70–80]. Схильна до уніфікації, німецька академічна наука зусиллями насамперед школи історії права (Ф. Савін’ї, Ф. Ейнгорн та ін.) розробила доскональну для свого часу систему підготовки національних кадрів для німецької вищої школи “Wissenschaft” і “Bildung” (“Вищу школу” з “наукою”) [9, с. 78]. Зусиллями Л. фон Ранке та його учнів, які визначали обличчя національної історіографії в Німеччині, в університетах утвердився лекційно-семінарський метод викладання при традиційному демократизмі щодо самостійного вибору студентами лекцій професорів. Особлива увага зверталася на самостійну науково-дослідну роботу студентів, на оволодіння ними методами наукової творчості. Започаткований учнем Л. фон Ранке Й. Дройзенем у Берлінському університеті теоретичний курс “Енциклопедія і методологія історії”, зайняв важливе місце в навчальних проектах. При найбільших університетах створювалися наукові комісії, які публікували архівні матеріали, наукові товариства, історичні часописи та ін. [9, с. 75].

Розроблені Ф. Савін’ї та вдосконалені іншим класиком німецької національної історичної науки Л. фон Ранке принципи історичних досліджень у межах академічних інституцій, що отримали назву “історико-наукових шкіл” з додатком імені їхнього засновника, були сприйняті в російських університетах, які традиційно орієнтовані на німецький досвід. У 40-х роках ХІХ століття російський учень Ф. Савін’ї і Л. фон Ранке Микола Іванишев переніс вироблені берлінськими істориками організаційні положення щодо такого виду інституцій у Київський

університет. Хоч у працях Іванишева відсутнє уніфіковане визначення спектра поняття “наукова історична школа”, але сам характер його викладацької діяльності як в університеті Св. Володимира, так і в межах Київської археографічної комісії досить чітко засвідчує, що він розумів його переважно в контексті вироблення методики історичних досліджень на засадах спільної джерельної основи їхнього написання [10, с. 298].

Головною організаційно-академічною формою реалізації проекту став історичний семінар. Потрібно зауважити, що ця форма навчання лише починала пробивати собі дорогу в системі університетського навчання тогочасної Росії. Іванишев, який відвідував заняття Л. фон Ранке, ініціатора семінарської системи, очевидно, прекрасно засвоїв їхню ефективність [11, с. 75].

У силу своєї фахової підготовки саме М. Іванишев став, за його власним висловом, “коноводом” київських істориків, приступивши до практичної реалізації розробленої його вчителем й ідейним наставником М. Устряловим “науково-дослідної” програми. Першим її кроком стало заснування 1843 року київської “Временной комиссии для разбора древних актов”, яка повинна була документально спростувати польські історичні аспірації щодо Правобережної України. Чисто урядовий характер комісії, становище історичної науки в ролі рушія національної боротьби під контролем влади, звичайно, дуже мало відповідало вимогам вільного, об’єктивного історичного дослідження. Але з її появою в київських істориків з’явився унікальний шанс – під прикриттям офіціозу зорганізувати свої дослідницькі зусилля й поступово перейти від спорадичних, аматорських досліджень до комплексної розробки історії України. Як уважав Д. Дорошенко, “ситуацію поліпшувала та обставина, що справа опинилась від початку фактично в руках людей, котрі в своїй діяльності керувалися або виключно інтересами науковими, або ж своїм українським патріотизмом, котрий сходився з намірами уряду хіба лише щодо ослаблення польського елементу в краї” [12, с. 118]. Одним із такого роду керманичів київської Археографічної комісії з початку її існування став саме Іванишев, що поряд з М. Максимовичем та В. Домбровським обіймав посаду редактора видань, визначивши головні напрями її діяльності. Лідерства Іванишева в київському науковому осередку обумовлено було й тією обставиною, що він був одним з небагатьох її працівників, котрі мали відповідну фахову підготовку й були знайомі з досягненнями європейської археографії [13, с. 82–85].

Історія Київської археографічної комісії пов’язана з науковою роботою й апробацією методів дослідження, яка закінчилася в середині 50-х років XIX століття, може розцінюватися як превентивний етап організаційного оформлення Київського наукового осередку. Важливим кроком у продовженні процесу було відкриття в Києві (1852 р.) Центрального історичного архіву, який у подальшому став джерельною базою історичних студій adeptів “Київської історичної школи” як показала практика функціонування наукових шкіл у західноєвропейській історіографії, більшість з них розпочинали внутрішню історико-дослідницьку консолідацію, об’єднуючись навколо певного академічного часопису. Достатньо вказати на роль “*Monumenta Germaniae Historica*” для школи “історії права” Ф. Савін’ї та школи “політичної історії” Л. фон Ранке в німецькій історіографії. Виходячи з цього організаційного досвіду, Іванишев запропонував київським

історикам аналогічний публікаторський проект, якому дав назву “Архив Юго-Западной России”. Загальна схема видання, що мала складатися із семи частин, була вперше оприлюднена на сторінках слов’янофільського журналу “Русская беседа” (№3 за 1957 р.) і деталізована Іванишевим 24 квітня 1858 року на засіданні Київської археографічної комісії, під час якої її остаточно затверджено й рекомендовано до виконання [10, с. 214].

В ідеологічному ракурсі структура “АЮЗР” підігнали під офіційну тріаду – “православие, самодержавие, народ” (“православию” – першій ознаці “русской народности”, відведена перша частина видання і т. д.). Зате в суто науковому плані прототипом “АЮЗР” послугував досвід видання найкраще поставленого в тогочасній європейській історичній науці “Monumenta Germaniae Historica”, що з 1824 року в п’яти частинах виходив у Пруссії під егідою Товариства для вивчення давньої німецької історії. Але якщо це німецьке видання під загальною редакцією Бомера концентрувало переважно увагу на політичній історії, то Іванишев урахував специфіку наявного в розпорядженні Київської археографічної комісії матеріалу й спрямував видавничу діяльність київського наукового осередку переважно на соціальну історію. Таке рішення Іванишева мало визначальну роль для тематичної спрямованості в подальшій історії київської документалістської школи з усіма позитивними й негативними наслідками. На цю обставину вказував ще М. Драгоманов, який констатував, що широке використання київськими документалістами актового матеріалу стало в подальшому методичною візією їхніх наукових праць. “Действующие лица этих актов, – констатує Драгоманов, – большей частью казаки, помещики, крестьяне, – словом, тот простой люд, который собственно “исполняет” историю, иначе сам народ. Оттого исследования киевских историков, составленные вдали от государственных центров по таким источникам, не отличаются громоздкостью, но зато показывают самые реальные стороны народного характера” [14, арк. 47].

Таким чином, Драгоманов досить влучно підмітив одну з ключових теоретико-дослідницьких ліній київської історичної школи, започаткованої Іванишевим, – нахил до документалізму й соціальної проблематики.

Відомо, що протягом 35 років київські історики керувалися іванишевським планом, уносячи лише невеликі зміни стосовно розміщення осібних частин і вводячи в “АЮЗР” нові відділи, що не могли бути передбачені при його складанні, як, наприклад, відділ актів з історії населення України XV – XVI ст. На думку М. Грушевського, який теж причетний до його реалізації, “план комісії безперечно мав багато корисного: групування матеріалу в окремі томи за спеціальними справами примушувало, не задовольняючись збиранням того, що само під руку йшло, до глибоких розвідок, часом дуже важких, по різних відділах Центрального архіву...” [15, с. 216]. Іванишев став тим істориком-архівістом, “руководство которого вносило в труды сотрудников известное единство целей и приёмов”, – констатує ще один активний діяч київського наукового осередку О. Левицький [16, с. 98].

Водночас відсутність належним чином підготовлених фахівців для роботи в Археографічній комісії змусило Іванишева займатися пошуками молодих, перспективних науковців. Очевидно, саме для цього він запросив до участі в роботі “АЮЗР” В. Антоновича, маловідомого тоді ще викладача історії Київського

кадетського корпусу [17, с. 87]. Спілкування з лідером київського наукового осередку, знайомство з його поглядами на історичний процес, завдання й перспективи дослідження історії “Юго-Западной России” справили сильне враження на Антоновича й визначили його подальшу наукову діяльність. За свідченнями А. Верзилова, одного з учнів Антоновича, “значительное место в его воспоминаниях занимал историк Иванишев, с которым он, очевидно, был близок” [18, с. 103]. Потрібно віддати належне педагогічній інтуїції Іванишева, що власне є одним з ключових показників організатора наукової школи, при підборі кадрів для Археографічної комісії, оскільки практично кожний, хто потрапляв у поле його зору, ставав згодом відомим дослідником (В. Антонович, О. Котяківський, М. Владимирський-Буданов, О. Леонтович та ін.). Підсумовуючи діяльність Іванишева з розбудови неформальної організації, яка відповідає статусу наукової школи, варто зазначити, що застосовані ним при виданні історико-нарративних матеріалів класичні принципи європейської археографічної практики суттєво позначилися на якості досліджень з української історії, заклавши міцні підвалини тієї документалістської традиції, яка стала своєрідною візією “Київської історичної школи” другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зайцева З.І. Український науковий рух. Інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). – К.: КНЗУ, 2006. – 368 с.
2. Колесник І.І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
3. Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? – Кембридж – Нью-Йорк, 1973. – 107 с.
4. Владимирский-Буданов М. Ф. Киевский университет св. Владимира при императоре Николае I. – К., 1896. – 382 с.
5. Земський Ю. Польська, російська та українська еліта в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. – Хмельницький, 2011. – 350 с.
6. Устрялов Н. Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. – Спб., 1838. – 59 с.
7. Борисенок С. Російське великодержавництво в концепції “Історії західно-руського права” (Київська “школа” професора М. Ф. Владимирського-Буданова). Історіографічний нарис // Україна. – 1932. – Кн. 2. – С. 105–144.
8. Когут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 187–217.
9. Стельмах С. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
10. Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева. – Спб., 1876. – 372 с.
11. Історіографічні дослідження в Україні. Михайло Максимович і українська історична наука. – Вип. 16. – К., 2005. – 469 с.
12. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.
13. Журба О. І. Роль М. Д. Іванишева у формування археографічних поглядів В. Б. Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 82–85.

14. Драгоманов М. П. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі – ЦНБУВ ІР). – Ф. 172. – Спр. 2. – Арк. 1–137 зв.
15. Грушевський М. Наукова хроніка: П'ятдесятиліття київ. археограф. Комісії // ЗНТШ. – 1894. – Т. III. – С. 211–221.
16. Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893). – К., 1893. – 189 с.
17. Кіян О. М. Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 2. – С. 84–100.
18. Верзилов А. Воспоминания об В. Б. Антоновиче // Труды Черниговской губернии Ученой комиссии. – Вып. VI. – Чернигов, 1908. – С. 86–105.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Босенко Наталія Петрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми східнослов'янської історіографії другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.

УДК 398

ІСТОРІОГРАФІЯ 20-х РОКІВ ХХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Людмила ІВАННІКОВА (Київ)

У статті висвітлено внесок науковців 20-х років, зокрема В. Біднова та А. Шамрая, у вивчення історії фольклористики Півдня України, увага зосереджена навколо перших записів фольклору цього регіону.

Ключові слова: історія фольклористики, фальсифікація фольклору, усні оповідання, “Запорозька старина”.

Статья освещает вклад ученых 20-х годов XX ст., в частности В. Беднова и А. Шамрая, в изучение истории фольклористики в Южной Украине, внимание сосредоточено вокруг первых записей фольклора этого региона.

Ключовые слова: история фольклористики, фальсификация фольклора, устное повествование, “Запорозьская старина”.

The present paper shows the contribution of the scholars of XX centuries' 20th, V. Bednov and A. Shamray in particular, in the study of the folklore history in South Ukraine. The accent is given to the first folklore record from this region.

Key words: folklore history, folklore fake, narration, “Zaporozh'e old times”.

Південна Україна, доля якої нерозривно пов'язана з долею Запорозької Січі, завжди була привабливою для істориків, археологів, письменників, етнографів і фольклористів. Досить назвати імена І. Срезневського, М. Максимовича, О. Стороженка, А. Скальковського, архієпископів Гавриїла (Розанова) та Феодосія